

**TURİZM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE’NİN MAKROEKONOMİK PERFORMANSINA
KATKISI:
EKONOMETRİK BİR ÇÖZÜMLEME**

Yrd. Doç. Dr. Fatma TURAN KOYUNCU
Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi
Eskişehir/Türkiye
İletişim: +902223350580/2643
faturan@anadolu.edu.tr

Özet

Türkiye sahip olduğu coğrafi, tarihi ve kültürel kaynaklarla turistik bir cazibe merkezidir. Turizm sektörü gelirleri Türkiye’nin cari işlemler hesaplarında önemli bir döviz getirici kalemdir. Bu çalışma Türkiye’de turizm gelirleri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve döviz kurları gibi makroekonomik değişkenler arasında ilişkiyi ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla kısa ve uzun dönemli ilişkiler Granger nedenselliği, etki tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması yöntemleriyle test edilmiştir.

Jel Kodu: C22, F43, H69, L83

Anahtar Kelimeler: Turizm Gelirleri, Cari İşlemler Açığı, Döviz Kurları, Ekonomik Büyüme, Türkiye

**THE CONTRIBUTION OF TOURISM SECTOR TO TURKEY'S MACRO ECONOMIC
PERFORMANCE:
AN ECONOMETRIC ANALYSIS**

Abstract

Turkey is a tourist attraction with its geographical, historical and cultural resources. Tourism industry revenue is a major foreign exchange earning item in Turkey's current account. This study aims to empirically analyze the relationship between tourism revenues and macroeconomic variables such as the current account deficit, growth rate and exchange rates in Turkey. For this purpose, short-and long-term relationships has been tested with Granger causality, impulse response functions and variance decomposition methods.

Jel Code: C22, F43, H69, L83

Key Words: Tourism Revenues, Current Account Deficit, Exchange Rates, Economic Growth, Turkey

1. Giriş

Turizm, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel dinamiklerini olumlu yönde etkileyen ve ülkelerin makroekonomik performansına sağladığı katkılar nedeniyle dünyada en hızlı gelişen sektör konumundadır. Ülkemiz açısından turizm sektörü, milli gelire olan katkısının yanı sıra sağladığı döviz geliri ile ödemeler dengesine katkısı ve yarattığı istihdam ile büyük bir öneme sahiptir.

Günümüzde, teknolojik ilerlemeler, yaşam standartlarının iyileşmesi, küreselleşmenin beraberinde getirdiği seyahat serbestliği, turizmi dünyanın en hızlı gelişen sektörlerinden biri haline getirmiştir. Öyle ki, dünya turizmi 1980 yılında 280 milyon olan turist sayısı 2000 yılında 698 milyona ulaşmıştır. Bu rakam 2010 yılında 940 milyona iken, 2013 yılında turist sayısı 2012'ye göre yüzde 5 artarak 1 milyar 87 milyona ulaşmıştır. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere turizm sektörü, bazı dönemlerde gerek terör sebebiyle gerekse ekonomik konjonktür sebebiyle küçük düşüşler yaşasa da genel olarak büyüme trendini devam ettirmiştir. (UNWTO, World Tourism Organization, 2013).

Turizm faaliyetlerindeki bu gelişmelerden hareketle ele alınan bu çalışma, Türkiye'de turizm gelirleri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve döviz kurları gibi makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışmanın ikinci bölümünde, turizm sektörünün gelişimi ve ekonomik etkileri incelenmektedir. Turizm gelirlerinin Türkiye ekonomisi ve diğer ülke ekonomileri üzerindeki etkileri inceleyen çalışmaların yer aldığı literatür kısmı üçüncü bölümde yer almaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise, Türkiye'de 1980-2013 dönemine ait turizm gelirleri ile gayrisafi yurtiçi hasıladaki yıllık % artış ile temsil edilen iktisadi büyüme arasındaki ilişki bir zaman serisi analizi olan VAR modeli ile ekonometrik olarak analiz edilmektedir.

2. Türkiye'de Turizm Sektörünün Gelişimi ve Ekonomik Etkileri

Turizm sektörü, ülkelerin makroekonomik performansı üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Bunlar istihdam yaratma, döviz kazancı sağlama, hükümete gelir kaynağı olma şeklinde sayılabilir (Değer, 2006:7). Yaratmış olduğu olumlu ekonomik etkiler nedeniyle turizm sektörü, ekonomisi gelişmekte olan ülkeler için yadsınamayacak derecede önemlidir.

Turizm, cari işlemler hesabındaki uluslararası hizmetler kısmında yer almakta olup ülkeler için önemli bir gelir kalemi niteliğindedir. Bu özelliği sayesinde turizm, milli gelir artışına ve ülkelerin kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Önemli bir gelir kaynağı olarak kabul edilen turizm ülkelere sağladığı döviz gelirleri ile ülkelerin dış ve bütçe açıklarının finansmanına yaptığı katkı bakımından büyük öneme sahiptir. (Ali Rıza Aktaş) Diğer taraftan istihdam olanakları yaratarak işsizlik probleminin yükünün azaltılmasında da önemli etkilere sahiptir.

Turizm bugün dünya ekonomisi içerisinde gelir sağlayıcı faktörlerin başında yer almakta, büyük oranda yatırım yapılan ve gelişen bir sektör haline gelmektedir. Turizm bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kazanım elde etmesini sağlayan en önemli hizmet sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle turizm potansiyeli bulunan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine ağırlık vererek, hem ekonomik gelişmelerini hızlandırmak hem de geliri tabana yaymak suretiyle ülkedeki refah düzeyini yükseltmeyi amaçlamaktadırlar.

Turizm faaliyetleri dünya ekonomisinde giderek artan oranlı bir gelişim göstermektedir. Turizm geliri, zengin ülkelere daha fakir ülkelere, gelişmişlerden gelişmekte ve az gelişmiş ülkelere doğru dağılımına katkı yaparak ülkeler arasında yakınsamaya da neden olmaktadır. Böylece turizm bölgesel gelişmeye de yardımcı olmakta ve bölgesel ekonomik farklılıkların azaltılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla turizm sektörüne yapılacak yatırımlar, geri kalmış bölgelerin ilerlemesine olumlu yönde etki edebilecektir (Bahar ve Bozkurt, 2010).

Turizmi bünyesinde barındıran hizmet sektörü emek yoğun bir sektördür. Sermayenin yetersiz fakat emeğin yoğun olarak bulunduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere, turizm sektörünün büyümesi, ülkenin milli gelirinin arttırılmasında bir fırsat olarak görülmektedir. Söz konusu emek

yoğun ülkeler, turizm sektörünün büyümesi ile hizmet ihracatı yaparak, ülkelerine daha fazla döviz girdisi sağlayıp, istihdam seviyelerini ve dolayısıyla milli gelirlerini arttırmaktadırlar (Yamak vd., 2012).

Turizm potansiyeli bakımından dünyanın en önemli ülkelerinden birisi olan Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı 2012 yılında 31 milyon 782 bin 832 iken, 2013 yılında yaklaşık yüzde 10 artarak 34 milyon 910 bin 98 kişiye ulaşmıştır. Dünya Turizm Örgütü'ne (UNWTO) göre ülke sıralamasında turist sayısı bakımından 6. sırada yer alan Türkiye, birden fazla turizm faaliyetinin aynı anda yapılabildiği bir ülkedir. Her mevsim ziyaret edilebilen, turizm çeşitliliği açısından cazip seçenekler sunan dünyadaki önemli turizm merkezlerinin başında gelmektedir. Turizm gelirlerinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1. Turizm Gelirlerinin Bazı Makro Ekonomik Değişkenler İçindeki Oranı

TÜRKİYE	1980	1990	2000	2010	2012
Turizm Gelirinin GSYİH İçindeki Payı (%)	0.6	2.1	2.9	3.4	3.7
Turizm Gelirinin İhracat İçindeki Payı (%)	11.2	24.9	27.5	18.3	19.2
Turizm Gelirinin Dış Ticaret Açığını Kapama Payı (%)	6.5	27.7	37.4	46.1	43.8

Kaynak: TURSAB, www.tursab.org.tr

Türkiye'de turizm gelirinin GSYİH içindeki payı 1980 yılında 0.6 iken, büyük bir sıçrama yaparak 2012 yılında %3.7 seviyesine çıkmıştır. Görüldüğü gibi turizm gelirinin GSYİH içindeki payı giderek artmaktadır. Turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı %11.2'den %19.2 seviyesine yükselmiştir. Bu yükseliş dış ticaret açığını kapama payında da kendini göstermiştir. Turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapama payı yıllar itibariyle sürekli artarak %43.8 olmuştur.

Türkiye sahip olduğu coğrafi, tarihi ve kültürel kaynaklarından dolayı; klasik tatil (deniz-kum-güneş) turizminin yanı sıra, sağlık turizmi, termal turizm, kültür turizmi, macera turizmi, golf turizmi, inanç turizmi, kongre turizmi ve kış turizmi gibi geniş olanaklara sahip bir turistik cazibe merkezidir. Türkiye hem yaz hem de kış aylarına dağılılabile özelliği gösteren alternatif turizm olanakları açısından son derece zengin bir ülkede konumundadır.

Plansız bir gelişme içinde yıllardır turizm yalnızca döviz getirici bir öge olarak görüldüğünden, tanıtım, pazarlama, yatırım ve teşvik alanlarında deniz-kum-güneş hedefli kitle turizmi öne çıkarılmıştır. Alternatif turizm olanakları göz ardı edilmiştir. Türkiye'nin tarihsel ve kültür üstünlükleri, eşsiz doğal güzellikleri tüm dünyaya unutturulmuştur. Nihayet Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Türkiye Turizm Stratejisi (2023)" ile turizm sektöründe gerçekleştirilmek istenen hedefleri belirlemiştir. Buna göre ülkemizde yaygın olan kıyı turizminin yanı sıra alternatif turizm imkânlarının geliştirilmesiyle, turizm sezonunun tüm yıla yayılması sağlanacaktır. Böylece uluslararası turizm gelirlerinden elde edilecek payın artırılması hedeflenmektedir.

Gelişmiş ülkelerde sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak değişen dünya görüşü ile birlikte yaşam şekli ve kalitesine verilen önem hem artmakta, hem de farklılaşmaktadır. İnsan sağlığının korunmasında, sağlıklı bir yaşam sürdürülmesinde doğal kaynakların kullanılması giderek daha fazla tercih edilmektedir. Bu noktada Türkiye, geleneksel kaplıca ve Türk hamamları ile çağdaş sağlık ve termal turizm gelişmesinde çok iddialı olabilecek bir potansiyele sahiptir. Türkiye sağlık turizminde de, kaliteli ve ekonomik fiyatlar ile sağlık hizmet sunumunda dünyada en çok tercih edilen ülkeler arasında olup, 2013 yılında sağlık turizminden 2,5 milyar dolar gelir elde etmiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerine yakınlığı, dünyanın belli başlı şehirlerine kolayca ulaşımı ve konferans tesisi

zenginliği, toplantı ve kongrelere birinci sınıf mekan konumunda olması, Türkiye’de kongre turizmini geliştirmektedir.

Türkiye, sahip olduğu coğrafi yapısı, bitki örtüsü, uygun iklimsel özellikler, üstün peyzaj değerleri ve kırsal ögelerin ağırlık kazandığı geleneksel yaşam biçimi ile macera turizmine, av turizmine, kış turizmine, mağaracık ve dağcılık sporlarına son derece elverişlidir.

İnanç turizminin geliştirilmesi amacıyla üç semavi dinin (Müslümanlık-Hıristiyanlık-Musevilik) günümüze kadar ulaşan önemli ziyaret merkezlerinin çevre düzenlemesi, aydınlatma, ulaşım vb gibi açılardan ele alınarak iyileştirilmesi ve tanıtımının yapılarak ziyaretçi sayısının artırılması hedeflenmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://www.kultur.gov.tr>).

3. Literatür Araştırması

Çalışmanın bu kısmında turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştıran literatür incelenmiştir. Yapılan çalışmalarda farklı modeller, ülkeler ve dönemler kullanılmıştır. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar, Türkiye ve diğer ülkeler için iki ayrı tabloda özetlenmiştir.

Tablo 2. Turizm Gelirlerinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisini İnceleyen Çalışmalar

Yazarlar	Dönem	Değişkenler	Yöntem	Temel Bulgular
Kırbas ve Kasman (2004)	1963-2002	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme	Granger Nedensellik Testi	Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Aktaş (2005)	1980-2000	Turizm gelirleri, turist sayısı ve seyahat acenteleri sayısı	İleri doğru değişken seçme tekniği ve Johansen Eşbütünlük Testi	Turist sayısı ve seyahat acentelerinin sayısı ile turizm gelirleri arasında doğru yönlü bir ilişki saptanmıştır.
Bahar (2006)	1963-2004	Turizm gelirleri ve GSMH	Eşbütünlük ve VAR Modeli	Her iki değişken arasında uzun dönemde iki yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.
Değer (2006)	1980-2005	Turizm gelirleri, toplam döviz gelirleri, ihracat gelirleri, GSMH’deki değişim oranı	SEK ve Johansen Eşbütünlük	Kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi yokken, uzun dönemde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
Özdemir ve Öksüzler (2006)	1963-2003	GSMH ve reel döviz kuru, turizm gelirleri	Johansen Eşbütünlük ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	Hem kısa hem de uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki saptanmıştır.
Yavuz (2006)	1992:1-2004:4	GSYİH ve turizm gelirleri	Granger Nedensellik ve Toda Yamamoto Testleri	Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensel ilişki bulunamamıştır.
Demirel, Bozdağ ve İnci (2007)	1994:1-2006:4	Döviz kuru ve gelen turist sayısı	Johansen Eşbütünlük ve EGARCH	Gelen turist sayısı ile döviz kuru arasında yüksek bir ilişki olduğu belirlenmiştir.
Aslan (2008)	1992:1-2007:2	GSMH, uluslararası turizm gelirleri, reel döviz kuru	Johansen Eşbütünlük ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönemde dolaylı bir

		ve sermaye birikimi	Testleri	ilişki görülmüştür.
Çetintaş ve Bektaş (2008)	1964-2006	GSYİH ve turizm gelirleri	Nedensellik ve ARDL Yöntemi	Kısa dönemde herhangi bir ilişki yokken, uzun dönemde tek yönlü bir ilişki saptanmıştır.
Kızılgöl ve Erbaykal (2008)	1992:1-2006:2	GSYİH ve turizm gelirleri	Toda-Yamamoto	Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü ilişki bulunmuştur.
Katircioğlu (2009)	1960-2006	GSYİH, gelen turist sayısı ve döviz kuru	Sınır Testi ve Johansen Eşbütünleşme Testi	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir.
Zortuk (2009)	1990:1-2008:3	GSYİH, gelen turistsayısı ve döviz kuru	Granger Nedensellik ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	Gelen turist sayısı ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki bulunmuştur.
Hepaktan ve Çınar (2010)	1980-2008	Net turizm gelirleri, yabancı turist sayısı, büyüme ve dış ödemeler bilançosu	Nedensellik Testleri	Turizm sektörünün dış ticaret üzerinde etkisi varken, büyüme üzerinde herhangi bir etki bulunamamıştır.
Işık (2010)	1970-2000	Turizm gelirleri ve yabancı ziyaretçi harcamaları	ADF, Eşbütünleşme ve Nedensellik	Turizm gelirleri ve yabancı ziyaretçi harcamaları arasında uzun dönemde karşılıklı nedensellik tespit edilmiştir.
Arslantürk, Balcılar ve Özdemir (2011)	1963-2006	GSMH ve turizm gelirleri	Granger Nedensellik ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	Değişkenler arasındaki nedensel ilişki 1980'lerin başlarında gözlemlenmektedir.
Akkemik (2012)	1996-2002	Turizm gelirleri, GSMH elastikiyeti istihdam ve katma değer	Sektörel Sosyal Hesaplamalar	Uluslararası turizmin GSMH elastikiyeti zayıf olmakla beraber katma değer ve istihdam içinde turizm etkisi yetersiz bulunmuştur.
Yamak, Tanrıöver, Güneysu (2012)	1968-2006	Turizm gelirleri, reel GSMH, tarım, sanayi, hizmet sektörü	Engle-Granger, Johansen Eşbütünleşme Testleri	Turizm gelirleri, sektörler ve GSMH arasında uzun dönemde ilişki bulunamamıştır.

Tablo 3. Turizm Gelirlerinin Diğer Ülke Ekonomileri Üzerindeki Etkisini İnceleyen Çalışmalar

Yazarlar	Ülke-Dönem	Değişkenler	Yöntem	Temel Bulgular
Zhou, Yanagida, Chakravorty ve Leung (1997)	Havai (1982)	Döviz kuru, dış tasarruflar ve gelirler	Hesaplanabilir Genel Denge Modelleri	Ziyaretçi harcamalarındaki %10'luk bir azalışın turizmin yan sanayileri üzerinde aynı derecede etkili olduğu bulunmuştur.
Dritsakis (2004)	Yunanistan	Turizm geliri ve	Eş bütünleşme ve	Turizm geliri ile

	1960:1–2000:4	ekonomik büyüme	Granger Nedensellik Analizi	ekonomik büyüme arasında güçlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Oh (2005)	Kore (1975-2001)	GSYİH ve turizm gelirleri	VAR Modeli	Uzun dönemde değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Kim (2006)	Tayvan (1971-2003; 1956-2002)	Turizm gelirleri ve GSYİH	Granger Nedensellik Analizi	Uzun dönemde iki yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Jimenez (2008)	İspanya ve İtalya (1990-2004)	Yatırımlar/GSYİH, İnsani sermaye, Hükümet Harcamaları/GSYİH, kişi başına düşen turizm harcamaları	Dinamik Panel Veri Analizi	Hem uluslararası hem de yurtiçi turizmin her iki ülkede de ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir.
Lee ve Chang (2008)	OECD ülkeleri ve dışında kalan Asya (5), Latin Amerika (11) ve Alt Sahra Afrika (16) ülkeleri (1990-2002)	GSYİH, turizm gelirleri ve döviz kuru	Heterojen Panel Eşbütünleşme Analizi	Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi OECD ülkelerinde tek yönlü iken diğer ülkelerde çift yönlüdür.
Lee ve Chien (2008)	Tayvan (1959-2003)	GSYİH, turizm gelişimi ve döviz kuru	Eşbütünleşme ve Nedensellik	Ekonomik büyüme ve turizm arasında çift yönlü ilişki belirlenmiştir.
Chen, Wei (2009)	Tayvan ve Güney Kore (1975:1-2007:1)	GSYİH, döviz kuru ve turizm gelirleri	EGARCH-Modeli	Tayvan için turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, Güney Kore için ise çift yönlü ilişki saptanmıştır.
Belloumi (2010)	Tunus (1970-2007)	GSYİH, turizm gelirleri ve döviz kuru	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testleri	Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki olduğu saptanmıştır.
Schubert, Brida ve Risso (2011)	Antigua ve Barbuda (1970-2008)	Ekonomik büyüme, turizm gelirleri ve döviz kuru	Eşbütünleşme Analizi	Artan turizm talebinin ekonomik büyümede artışa yol açtığı saptanmıştır.
Tang (2011)	Malezya (1995-2009)	Gelir ve turizm piyasalarının sayısı	Eşbütünleşme Analizi	Bütün turizm piyasalarının ekonomik büyümeye katkı sağlamadığı tespit edilmiştir.

Turizm sektörünün ekonomik büyüme ile ilişkisini ortaya koyan yukarıdaki çalışmalar incelendiğinde; kullanılan yöntem, incelenen ülkeye ve ele alınan döneme göre farklı sonuçlar elde edildiği görülmüştür. Bu tür çelişkili sonuçların elde edilmesinin bir diğer nedeni de döviz kuru gibi önemli değişkenlerin göz ardı edilmesi olabilmektedir. Gerek dünya ülkelerine, gerekse ülkemize yönelik yapılan bilimsel araştırmalar incelendiğinde genel olarak ortaya çıkan sonuç, turizm sektöründeki büyümenin ekonomik büyüme yarattığı şeklindedir.

4. Veri Seti ve Analiz Sonuçları

Turizm gelirleri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve döviz kurları arasındaki ilişkinin varlığı ve yönünün incelendiği bu çalışmada, turizm geliri, cari işlemler açığı, büyüme hızı ve döviz kuru değişkenlerinden oluşan model aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.

$$trgel_t = \alpha_0 + \alpha_1 ca_t + \alpha_2 buy_t + \alpha_3 dvz + u_t$$

Modelde *trgel*, turizm gelirlerini; *ca*, cari açıkları; *buy*, büyüme hızını, *dvz*, reel döviz kurunu ve *u* hata terimini ifade etmektedir. Modeldeki α_1 , α_2 ve α_3 katsayıları sırasıyla cari açıklar, büyüme hızı ve döviz kurunun turizm gelirleri ile ilişkisini gösteren parametrelerdir.

Çalışmada kullanılan değişkenler 1980-2013 dönemi arasındaki yıllık verilerden oluşmaktadır. Modelde kullanılan bütün değişkenler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (TCMB-EVDS) temin edilmiştir. Ekonometrik testler Eviews 7 paket programı kullanılarak yapılmıştır.

Tablo 4. Değişkenlerin Tanımları

Değişkenler	Açıklama
<i>trgel</i>	Turizm Gelirleri
<i>ca</i>	Cari İşlemler Açığı
<i>buy</i>	Büyüme Hızı (GSYİH yıllık %)
<i>dvz</i>	Döviz Kuru (1995=100)

Modelde yer alan *buy* değişkeni gayri safi yurt içi hasılanın yıllık büyüme oranı olarak hesaplanmıştır. Turizm gelirleri ve döviz kuru serilerinin logaritmaları alınmıştır. Cari işlemler açığı serisi negatif değerler ihtiva ettiği için ve büyüme hızı serisi de yıllık büyüme oranlarından oluştuğu için logaritmaları hesaplanmamıştır. Değişkenlerin önünde yer alan L ilgili değişkenin logaritmasını, Δ ise birinci farkların alındığını göstermektedir.

4.1 Birim Kök Testi

Zaman serileriyle yapılan regresyon analizlerinin ekonometrik olarak anlamlı olabilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir. Zaman serilerinde birim kökün varlığı serilerin durağan olmadığı anlamına gelmektedir (Gujarati, 1999: 713- 726). Granger ve Newbold (1974)'e göre durağan olmayan serilerle yapılan analizlerde sahte regresyon görülmekte ve güvenilir olmayan çelişkili sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Yani durağan olmayan serilerle yapılan regresyon analizi, değişkenler arasındaki gerçek ilişkiyi yansıtmamaktadır. Bu nedenle öncelikle değişkenlerin durağan olup olmadıklarına bakılmalıdır. Bu çalışmada serilerin durağanlığını test etmek ve kaçınıcı dereceden durağan olduklarını belirlemek amacıyla ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır.

Tablo 5: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistiği	Kritik Değer (%1)	Olasılık	Sonuç
<i>Ltrgel</i>	-2.146 (0)	-4.263	0.502	-
$\Delta Ltrgel$	-5.958 (0)	-4.273	0.000	I(1)
<i>ca</i>	0.793 (2)	-4.285	0.999	-

<i>Δca</i>	-8.573 (1)	-4.285	0.000	I(1)
<i>buy</i>	-3.438 (4)	-3.679	0.018	-
<i>Δbuy</i>	-6.898 (1)	-3.662	0.000	I(1)
<i>Ldvz</i>	-2.858 (0)	-4.263	0.188	-
<i>ΔLdvz</i>	-7.268 (0)	-4.273	0.000	I(1)

- Parantez içindeki değerler optimal gecikme uzunluklarını vermektedir.
- Hatalar arasındaki otokorelasyon sorununu gideren optimal gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriterine (SIC-Schwarz Info Criterion) göre belirlenmiş ve maksimum gecikme 11 olarak alınmıştır. Buna göre en küçük SIC değerini veren gecikme, uygun gecikme olarak belirlenmiştir.
- MacKinnon kritik değerleri kullanılmıştır.
- Δ simgesi ilk fark operatörünü göstermektedir.

Tablo 6: PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistiği	Kritik Değer (%1)	Olasılık	Sonuç
<i>Ltrgel</i>	-1.665 (9)	-4.263	0.744	-
<i>ΔLtrgel</i>	-12.691 (31)	-4.273	0.000	I(1)
<i>ca</i>	-2.021 (3)	-4.263	0.569	-
<i>Aca</i>	-21.119 (31)	-4.273	0.000	I(1)
<i>buy</i>	-2.706 (6)	-3.646	0.498	-
<i>Abuy</i>	-25.069 (13)	-4.273	0.000	I(1)
<i>Ldvz</i>	-2.795 (1)	-4.263	0.209	-
<i>ΔLdvz</i>	-7.321 (3)	-4.273	0.000	I(1)

- Parantez içindeki değerler bant genişliklerini göstermektedir.
- Bant genişliklerinin belirlenmesinde Newey-West Kriteri kullanılmıştır.
- MacKinnon kritik değerleri kullanılmıştır.
- Δ simgesi ilk fark operatörünü göstermektedir.

Tablo 5 ve 6'da yer alan ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları, birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmüştür. Serilerin hepsi aynı dereceden, I(1) düzeyinde durağandır. Bu sonuç; turizm gelirleri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin olabileceğini ve eşbütünleşme analizinin yapılabileceğini göstermektedir.

4.2. Eşbütünleşme Testi

Birim kök testleri sonucunda değişkenlerin aynı dereceden durağan oldukları belirlendikten sonra, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi Johansen eşbütünleşme testiyle araştırılmıştır (Johansen ve Juselius, 1990: 169-210).

Tablo 7. Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

H_0	λ_{trace}	%5	λ_{max}	%5	Özdeğer
$r = 0$	48.40853	63.87610	20.15672	32.11832	0.467354
$r \leq 1$	28.25180	42.91525	16.43917	25.82321	0.401737
$r \leq 2$	11.81263	25.87211	7.419577	19.38704	0.206944
$r \leq 3$	4.393056	12.51798	4.393056	12.51798	0.128277

Trace (iz) ve max. özdeğer testlerine göre % 5 anlam düzeyinde eşbütünlük vektör bulunmamaktadır.

Tablo 7’de Trace (iz) ve maksimum özdeğer testi sonuçları göz önüne alındığında, %5 anlam düzeyinde Trace testi ve maksimum özdeğer testi istatistik değerleri tablo kritik değerlerinden küçük olduğu için seriler arasında eşbütünlük olmadığı sonucuna varılır.

4.3. VAR Modeli

VAR modeli tahmin edilirken dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta kullanılacak gecikmenin uzunluğudur. Gecikmeler olduğundan uzun belirlendiğinde, değişkenler gerçekte olduklarından daha yüksek değerler alacak, buna bağlı olarak da aşırı parametreleşme sorunu ortaya çıkacaktır (Katos ve diğerleri, 2000: 300).

AIC, SC, HQ ve FPE vb. kriterler kullanılarak saptanan optimal gecikme uzunluğunun belirlendiği Tablo 8’de yer alan (*) işareti ilgili gecikmenin uygun olduğunu ifade etmektedir. Buna göre LR, FPE, AIC ve HQ değerlerinin aynı yönde olduğu ve 2 gecikme için minimum değer verdiği görülmektedir.

Bir zaman dönemine ait gözlemlerin, geleceğe ait diğer zaman dönemlerine taşındıkları zaman otokorelasyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, gecikme sayısı belirlenirken otokorelasyon sorununun olmadığı gecikme sayısının seçilmesi gerekmektedir (Vogelvang, 2003: 119).

Tablo 8: VAR Modeli İçin Uygun Gecikmenin Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-425.2434	NA	84443738	29.60299	29.79159	29.66206
1	-353.9797	117.9538	1893829.	25.79170	26.73467*	26.08703
2	-329.4776	33.79600*	1130872.*	25.20535*	26.90268	25.73693*
3	-322.4250	7.782224	2533263.	25.82241	28.27411	26.59025
4	-305.5219	13.98876	3590868.	25.76013	28.96620	26.76423

* Kriterler tarafından belirlenen uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

FPE (Final Prediction Error); Son Tahmin Hata Kriterini,

AIC (Akaike Information Criterion); Akaike Bilgi Kriterini,

SC (Schwarz Information Criterion); Schwarz Kriterini,

HQ (Hannan Quin Information Criterion); Hannan-Quin Bilgi Kriterini göstermektedir.

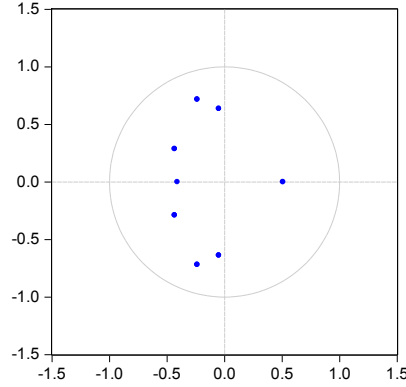
Tahmin edilen VAR modelinin uygunluğunu araştırmak amacıyla otokorelasyon ve durağanlık sınamaları yapılmıştır. Otokorelasyon sınaması için Lagrange Çarpın testinden faydalanılmış ve modelin durağan olup olmadığını araştırmak için Otoregresif Birim Kök testi kullanılmıştır.

Tablo 9: Lagrange Çarpan Testi ile Otokorelasyon Sınaması

Gecikme	LM İstatistiği	Olasılık
1	14.55416	0.5575
2	8.027515	0.9480
3	15.56523	0.4837
4	13.75503	0.6170
5	6.662577	0.9792
6	16.24212	0.4362
7	16.73592	0.4029
8	15.93373	0.4576
9	14.16961	0.5861
10	21.19641	0.1711
11	12.61302	0.7008
12	25.48874	0.0617

Artık terimlerin otokorelasyon sorunu taşıyıp taşımadığını belirlemek için Tablo 9’da sonuçları yer alan olasılık değeri 12. gecikmeye kadar anlam düzeyi olan %5’ten büyük değerler aldığından, tüm gecikmeler için tahmin edilen modelin artık terimlerinde otokorelasyon sorunu olmadığı ortaya çıkmıştır.

Tahmin edilen modelin durağanlığını sınanmak amacıyla yapılan otoregresif birim kök testine göre modele ait AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisinde yer alması gerekir. Buna göre AR ters köklerinin hepsi birim çemberin içerisinde ise sistem durağan ya da istikrarlı, en az bir tanesi birim çemberin üzerinde veya dışında ise sistem durağan olmamaktadır. Şekil 1’de ters köklerin hepsinin birim çemberin içinde yer alması, kurulan VAR modelinin istikrar koşulunun sağladığını göstermektedir.

ŞEKİL 1. OTOREGRESİF BİRİM KÖK TESTİ

Modelin uygunluğu ve istikrarlılığı için yapılan testler etki tepki ve varyans ayrıştırması analizlerinin tutarlı olacağını ortaya koymaktadır.

4.3.1 Nedensellik Testi

Eşbütünleşme sonuçları değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını bildirmekle birlikte, bu ilişkinin yönü hakkında herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü Granger nedensellik testi yardımıyla belirlenecektir (Granger,1969:424-438). Granger nedensellik testi, analize konu olan serilerinin durağan olduğu varsayımına dayanır. Yani bu testin geçerli olabilmesi için serilerin eş bütünleşik olmamaları gerekmektedir. Eğer seriler eş bütünleşik olursa, standart Granger nedensellik testi geçerli olmayacaktır. Bu durumda, standart Granger nedensellik testi yerine Hata Düzeltme Geliştirilmiş Granger nedensellik testi yapılacaktır.

Granger nedensellik testi sonuçlarına göre değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığının ve yönünün bilinmesi, politika yapıcıları için çok önemli bir bulgudur (Sarı ve Soydaş, 2006: 187). Seriler arasındaki sebep sonuç ilişkisini irdelemek için uygulanan Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 10. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi (H_0)	Olasılık	Sonuç
<i>Abuy, $\Delta Ltrgel$'nin Granger nedeni değildir.</i>	0.0378*	$\Delta buy \rightarrow \Delta Ltrgel$
<i>$\Delta Ltrgel$, Δbuy'nin Granger nedeni değildir.</i>	0.0413*	$\Delta Ltrgel \rightarrow \Delta buy$
<i>$\Delta Ldvz$, $\Delta Ltrgel$'nin Granger nedeni değildir.</i>	0.8927	
<i>$\Delta Ltrgel$, $\Delta Ldvz$'nin Granger nedeni değildir.</i>	0.0165*	$\Delta Ltrgel \rightarrow \Delta Ldvz$
<i>Δca, $\Delta Ltrgel$'nin Granger nedeni değildir.</i>	0.7946	
<i>$\Delta Ltrgel$, Δca'nın Granger nedeni değildir.</i>	0.0346*	$\Delta Ltrgel \rightarrow \Delta ca$

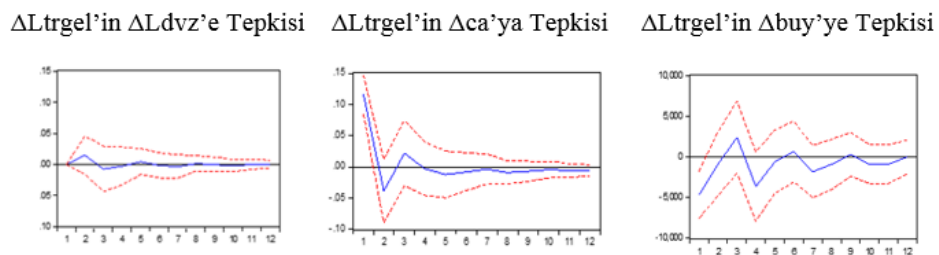
*Granger nedenselliğinin varlığını ifade etmektedir.

Nedensellik sonuçlarına göre, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru çift yönlü bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. Turizm gelirleri Türkiye'nin ekonomik büyümesine olumlu yönde katkı sağlarken, diğer taraftan ekonomik büyüme de turizmi harekete geçirmektedir. Turizm gelirinden döviz kuruna olan nedensellik etkisi, turizm gelirlerinin ülkeye döviz girişini artırdığını göstermektedir. Ayrıca turizm gelirlerinden cari işlemler açığına olan nedensellik etkisi de, turizm gelirlerinin cari işlemler hesaplarında önemli bir döviz getirici kalemi olduğunun göstergesidir.

4.3.2. Etki-Tepki Fonksiyonları

Etki-tepki fonksiyonları, sistemde yer alan değişkenlerin birinde ortaya çıkan bir standart sapmalık şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecek değerlerine olan etkisini göstermektedir.

Şekil 2'de VAR modeli için her bir değişkende meydana gelebilecek bir standart sapmalık şokun %95 güven aralığında diğer değişkenler üzerindeki etkisini gösteren etki-tepki fonksiyonları görülmektedir. Kesikli çizgiler +/- 2 standart hata için güven aralıklarını, düz çizgiler ise modelin hata terimlerinde meydana gelen bir standart sapmalık şoka karşı bağımlı değişkenin zaman içerisinde verdiği tepkiyi göstermektedir. Tahmin edilen etki-tepki katsayılarının güven sınırlarının içinde yer alması etki-tepki fonksiyonlarının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Şok etkilerinin zamanla sifıra doğru yaklaşması ise, sistemin birim kök testiyle daha önce sınanan durağanlığını bir kez daha onaylamakta, ayrıca modelin istikrarlı olduğunu göstermektedir (Koyuncu, 2010: 61).

ŞEKİL 2. BİR STANDART SAPMALIK ŞOKA TEPKİLER

Şekil 2’de sadece aralarında nedensel ilişki bulunan değişkenlerin etki tepki fonksiyonlarına yer verilmiştir. Burada turizm gelirlerinde meydana gelen bir standart sapmalılık şokun ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olması, Granger nedensellik testinden elde edilen ilişkiyi de destekler niteliktedir.

4.3.3. Varyans Ayırıştırması

Varyans ayırıştırması, bir değişkene ilişkin öngörü hata varyansının diğer değişkenler tarafından açıklanma oranıdır. Varyans ayırıştırmasının amacı, bir değişkende meydana gelecek bir değişimin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını açıklamaktır (Enders, 1995: 280).

Tablo 11. $\Delta Ltrgel$ ’nin Varyans Ayırıştırması Sonuçları

Dönem	S.E.	$\Delta Ltrgel$	$\Delta Ldvz$	Δbuy	Δca
1	0.116381	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.153954	68.37183	11.52844	11.09286	9.006869
3	0.198840	44.29519	38.17857	11.89376	5.632484
4	0.216963	37.47325	42.00415	10.35276	10.16985
5	0.251043	29.26428	35.94648	27.18599	7.603251
6	0.277539	24.76385	38.57143	22.44547	14.21925
7	0.311765	24.08628	30.99542	30.32680	14.59149
8	0.344703	21.46277	28.12756	31.95204	18.45764
9	0.357779	20.04049	30.31887	31.19839	18.44224
10	0.371664	18.58353	29.33892	34.78315	17.29440
11	0.420548	14.68050	27.85325	43.94199	13.52425
12	0.555283	12.22660	17.94994	50.51686	19.30660

Tablo 11’e göre turizm gelirlerinde meydana gelecek bir değişme, birinci dönemde sadece kendisinden (modelde olmayan değişkenler tarafından) kaynaklanmaktadır. Varyans ayırıştırması sonuçlarına göre turizm gelirlerindeki değişimin önemli bir kısmının ekonomik büyüme şoku tarafından açıklandığı görülmektedir.

5. Sonuç

Turizm sektörü, hem yeni iş olanakları sağlaması hem de döviz kazandırıcı etkisinden dolayı çok sayıda ülkenin ilgi odağı haline gelmiştir. Literatürde ülkelerin turizm ile ilgili gelişmeleri, genel olarak iki gösterge ile belirlenmektedir. Bunlar gelen turist sayısı ve turizm geliridir. Her iki sıralama ölçütüne göre de Türkiye ilk on ülke arasına girmektedir. Turizm başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, turizm potansiyeline sahip birçok ülkede; istihdama, gelir düzeyine, dış-ıç borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine ve sonuçta ülke insanının refah düzeyinin yükselmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Türkiye klasik tatil turizmi, sağlık turizmi, termal turizm, kültürel turizm, macera turizmi ve doğa turizmi gibi geniş olanaklara sahiptir. Bu nedenle hem yaz hem de kış aylarına dağılabilme özelliği gösteren, alternatif turizm olanakları açısından son derece zengin bir ülkede konumunda olan Türkiye’de daha fazla turizm geliri elde edebilmek için turizme yapılacak yatırımların artırılması gerekmektedir. Zira gelişen turizm sektörü bir ülkenin cari açığının dengelenmesinde, gelir yaratılmasında dolayısıyla ülke döviz gelirinin artırılmasında, bağlantılı olduğu diğer sektörlerin hareketlenmesinin sağlanmasında, altyapı ve üstyapı yatırımlarının artırılmasında ve en önemlisi istihdama katkıda bulunmasında önemli etkilere sahiptir.

Bu çalışmada, dünya turizmi içinde önemli bir yere sahip olan Türkiye turizminin uluslararası turizmden elde ettiği gelirin, Türkiye’de ekonomik büyüme, cari açık ve döviz kuru değişkenleri arasındaki ilişki incelenmiştir. ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları, birinci farkları alınarak I(1) düzeyinde durağan hale geldikleri görülmüştür. Eş bütünleşme sonuçları doğrultusunda eş bütünleşik vektör elde edilmemiştir. Granger nedensellik analizi sonuçları ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında çift yönlü bir ilişkinin mevcut olduğunu göstermektedir. Buna göre turizm gelirleri ekonomik büyümeye katkı sağlarken; ekonomik büyüme de turizmin gelişimini teşvik ettiği sonucuna varılmıştır. Bu sonuç, Türkiye’nin turizm sektörünü baz alarak büyüyecek bir ülke olabileceğini göstermektedir. Ayrıca, turizm sektörüne yapılan kamu yatırım ve teşviklerinin isabetli bir politika seçeneği olduğu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- Akkemik, K. A.; (2012), “Assessing the Importance of International Tourism for the Turkish Economy: A Social Accounting Matrix Analysis”, *Tourism Management*, 33, pp.709-301.
- Aktaş, A.R., F. Kaplan ve S.Kocaman (2013), “Turizm ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Akdeniz Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi”, *International Conference on Eurasian Economies*, pp.755-760.
- Arslantürk, Y.; M. Balçılar ve Z. A. Özdemir; (2011), “Time-Varying Linkages Between Tourism Receipts and Economic Growth in a Small Open Economy”, *Economic Modelling*, 28, pp. 664-671.
- Aktaş, C.; (2005), “Türkiye’nin Turizm Gelirlerini Etkileyen Değişkenler İçin En Uygun Regresyon Denklemine Belirlenmesi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2), ss.163-164.
- Aslan, A.; (2008), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz”, *Munich Personal Repec Archive Paper*, 10611, Posted 19.
- Belloumi, M.; (2010), “The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia”, *International Journal of Tourism Research*, 12, pp.550-560.
- Bahar, O.; (2006), “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, *Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F., Yönetim ve Ekonomi*, 13, ss.137-150.
- Bahar, O. ve K. Bozkurt, (2010). “Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21,(2), (Güz), ss.255-265.
- Chen, C.F. ve S. Z. Chiou WEI; (2009), “Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan Korea”, *Tourism Management*, 30, pp.812–818
- Çetintaş, H. ve Ç. Bektaş; (2008), “Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler”, *AnatoliaTurizm Araştırmaları Dergisi*, 19 (1), ss.1-8.
- Değer, M. K.; (2006), “Turizme ve İhracata Dayalı Büyüme: 1980-2005 Türkiye Deneyimi”, *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20, ss. 68-86.
- Demirel, B.; E. G. Bozdağ ve A. G. İnci “Döviz Kurlarındaki Dalgalanmaların Gelen Turist Sayısına Etkisi: Türkiye Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007.
- Dickey D. A. ve W. A. Fuller; (1981), “Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, *Econometrica*, 49(4).
- Dritsakis, N. (2004) “Cointegration analysis of German and British Tourism demand for Greece”, *Tourism Management*, 25, 111-119.
- Enders, W. (1995). *Applied econometric time series*, Canada. John Wiley and Sons Inc.
- Eviews 7 user guide. (1995).
- Granger, C.W.J. (1969). “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”, *Econometrica*, Vol.37 (8), No.3.
- Gujarati D. N., (2006), *Temel Ekonometri*, Çeviren: Ü. Şenese ve G.G. Şenese, Dördüncü Baskı, İstanbul, pp.706.
- Hepaktan C.E. ve Serkan ÇINAR; (2010), Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, *Celal Bayar Üniversitesi S.B.E.*, 8(2), ss. 135-154.
- Jimenez, I. C.; (2008), “Which Type of Tourism Matters to the Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy”, *International Journal of Tourism Research*, No:10, pp.127-139.
-

- Johansen S. ve K. Juselius, 1990: "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration- with Applications to the Demand for Money", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol.52, No.2, pp. 169-210.
- Katircioğlu, S.T.; (2009), "Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration", *Tourism Management*, 30, pp.17-20.
- Katos, A., Lawler, K. & Seddighi, H. (2000). *Econometrics: a practical approach*. London: Taylor and Francis Group, Routledge.
- Kızılgöl, Ö. ve E. Erbaykal; (2008), "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), ss.351-360.
- Kırbaş, S. ve A. Kasman, (2004) "Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı 220, 122- 131.
- Kim, H. J., M. H. CHEN ve S.C.S.. JANG; (2006), "Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan", *Tourism Management*, 27, pp.925-933.
- Lee, C. C. ve C. Ping CHANG; (2008), "Tourism development and economic growth: A closer look at panels", *Tourism Management*, 29, pp.80-192.
- Lee, C. C. ve M. S. CHIEN; (2008), "Structural Breaks, Tourism Development, and Economic Growth: Evidence from Taiwan", *Mathematics and Computers in Simulation*, 77, pp.358-368.
- Işık, C.; (2010), "Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970 –2007)", *Sosyoekonomi*, 2, 100206.
- Oh, C.O. (2005), "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", *Tourism Management*, 26, pp.39–44.
- Özdemir, A. R. ve Oktay ÖKSÜZLER; (2006), "Türkiye'de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), ss.107-126.
- Sarı, R. ve U. Soydaş. (2006). *Income and Education in Turkey: A Multivariate Analysis*, *Education Economics*, Vol.14 (6), No.2.
- Schubert, S. F.; J. G. Brada ve W. A. Rizzo; (2011), "The Impacts of International Tourism Demand on Economic Growth of Small Economies Dependent on Tourism", *Tourism Management*, 32, pp.377-385.
- Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://www.kultur.gov.tr>
- United Nations World Tourism Organization; (2011) "UNWTO Annual Report 2011 Edition", <http://www.unwto.org/facts/menu.html>, Erişim Tarihi: 02.11.2012
- Vogelvang, B. (2003). *Econometrics: theory and applications with reviews*, England. Pearson Education Limited.
- Tang, C. F.; (2011), "Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Malaysia? A View from Disaggregated Tourism Markets", *International Journal of Tourism Research*, 13, ss.97-101
- Turan Koyuncu, F. (2010). Türkiye'de seçilmiş makroekonomik değişkenlerin doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkisinin yapısal var analizi: 1990-2009 dönemi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2 (1).
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası; Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), <http://evds.tcmb.gov.tr>,
- Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği; (TURSAB), <http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler>, Erişim Tarihi:15.07.2014
- Yamak, N., B.,Tanrıöver ve F.Güneysu, (2012). "Turizm –Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26 (29), ss.205-220.
- Yavuz N.,(2006) "Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi", *Doğus Üniversitesi Dergisi*, 7 (2), 162-171.
- Zortuk, M.; (2009), "Economic Impact of Tourism on Turkey's Economy: Evidence from Cointegration Tests", *International Research Journal of Finance and Economics*, 25, pp.232-239
-